

*М. М. ВАЛЕНЦОВА (ОТВ. РЕД.), НИЗШАЯ МИФОЛОГИЯ
СЛАВЯН. ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ.*

Коллективная монография / Колл. авт. М. М. Валенцова,
Л. Н. Виноградова, А. В. Гура, К. А. Климова, А. А. Плотникова,
С. М. Толстая, О. В. Трефилова, А. И. Чиварзина, М. В. Ясинская.
Москва: Индрик, 2025, 672.

Колективна монографија *Низшая мифология славян. Этнолингвистические очерки* представља синтезу вишедеценијског рада у оквиру школе Никите Иљича Толстоја, утемељивача московске етнолингвистичке школе. Водећи представници ове школе су аутори монографије: М. М. Валенцова, Л. Н. Виноградова, А. В. Гура, К. А. Климова, А. А. Плотњикова, С. М. Толстој, О. В. Трефилова, А. И. Чиварзина и М. В. Јасинска.

Посебно место међу њима заузимају Марина Михајловна Валенцова, одговорни уредник монографије и истакнути истраживач словенске митологије и етнолингвистике, затим Људмила Николајевна Виноградова, чији се радови из области народне демонологије и митолошко-обредне традиције сматрају темелним у савременој славистици, као и Светлана Михајловна Толстој и Александар Викторович Гура – аутори бројних значајних студија о словенској митологији, симболици и традиционалној култури.

Према речима самих аутора, монографија представља први покушај систематског и целовитог монографског описа словенских демонолошких система у домаћој (руској) и светској славистици. У њој су сумирани резултати дугогодишњег прикупљања, класификације и анализе грађе о нижој митологији Словена. Посебну вредност монографији дају богата теренска грађа и етнолингвистички материјал.

Монографија је конципирана као низ тематских целина посвећених демонолошким представама разних словенских народа и етнографских области. Након уводног дела (где се дефинишу појмови *миџологије*, *ниже миџологије* и *демонског*, даје преглед историје истраживања словенске ниже митологије, почев од радова М. В. Ломоносова и М. Д. Чулкова, преко најзначајнијих научних доприноса из ове области, па све до савремених истраживачких приступа, и где се представља методолошка шема коју су аутори пратили приликом описа појединачних митолошких традиција) и списка скраћеница следе поглавља о руској, белоруској, украјинској, полеској, полској, словачкој, чешкој, моравској, лужичкосрпској, словеначкој, хрватској, српској, бугарској и македонској демонологији, као и посебан део о грчкој

митологији у балканском контексту. Монографија се завршава закључком, индексима словенске и грчке митолошке лексике, картама словенских етнографских региона и обимном библиографијом о словенској нижој митологији. Оваква структура омогућава и систематичан преглед појединачних традиција и њихово међусобно поређење у ширем словенском и балканском контексту.

Пре представљања појединачних поглавља монографије потребно је напоменути да аутори нижу митологију сваког народа описују кроз класификацију митолошких ликова према месту обитављања, уз истовремено узимање у обзир њихових генетских и функционалних особина. У оквиру такве класификације издвајају се природни и кућни демони, душе умрлих, персонификације стања и појава, привиђења и „страхови”, сезонски духови, ђаво, вукодлаци и полудемони. Свака глава садржи уводни део са прегледом основних извора и литературе, а тамо где је потребно и опис посебних ареала у оквиру националне традиције. Поглавља се завршавају резимирајућим закључком и списком коришћене литературе.

У првом поглављу посвећеном руској нижој митологији (аутор Л. Н. Виноградова) дат је опис демона природног простора – шума, воде, мочвара, поља и др. (рус. *леший, водяной, болотник, полевой, полудница, удельница, русалка, росомаха*), кућних духова (рус. *домовой, игоша, кикимора, мара*), календарских духова (рус. *святъё, шуликуны* и др.), персонификованих дана у недељи (рус. *Пятница*), персонификоване Смрти, духова болести (рус. *лихорадка, оспа, чума, крикса*), ђавола и злих духова (рус. *антипка, анчутка, вихрь, икота*, као и разни помоћници злих чаробњака), живих мртваца, лутајућих светала, змајева (рус. *змеи-обогатитель, огненный змей*), „страхова“, тј. страшила за децу (рус. *яга-баба, бабай, бука* и др.), људи са натприродним способностима (рус. *ведьма, колдун, знахарь/знахарка, волколак*), проклетих људи (међу њима и проклета деца – рус. *подмёныши*), духова који чувају подземна блага.

У поглављу о белоруској демонологији (аутор Л. Н. Виноградова) пажња је посвећена духовима шуме (белорус. *лешы, лясун, лясной царь* и др.), воде (белорус. *вадзяной, вадзяны царь, омутнік, топленик* и др.), мочваре (белорус. *багнік, балотнік* и др.), поља (*хадзяін полявой, палявік, полудзённік* и др.), кућним духовима (белорус. *дамавік, хатнік, надпечнік, гаручы зьмей, хут, чорт дамавы* и др.), живим мртвацима (белорус. *вупырь, мрэц, нябожчык, здань* и др.), душама умрле некрштене деце, русалкама, росомахама, персонификованој Смрти, духовима болести (белорус. *трысца, фыбра, варагуша* и др.), персонификованим данима у недељи (белорус. *Пятница, Нядзелька*) и календарским празницима (белорус. *Коляда, Купала*), персонификованој судбини, ђаволу, „страховима” (белорус. *зданкі*), људима са

натприродним способностима (белорус. *ведзьмы, шептуны, знахаркі, чараўнікі, чарнакніжнікі, волколаки* и др.), мотиву чудесног обogaћивања.

Украјинска демонологија (аутор Л. Н. Виноградова) у великој мери обухвата списак најпопуларнијих представа источнословенске митологије, а то су: духови шума (укр. *лісовий чорт, лісовик, блудник, лісовий дід* и др.), воде (рус. *водяник, топленик* и др.), мочваре (укр. *болотяний дідько*), женска сезонска митолошка бића (укр. *нявка, мавка, повітруля* и др.), кућни духови (укр. *домовий, домник, дідько, хатній чорт* и др.), митологизоване животиње које доносе богатство домаћинству (змија и ласица), демонизовани покојници (међу којима су и умрла некрштена деца), персонификоване Смрт и болести – колера, грозница, чума (куга), затим персонификовани дани у недељи (укр. *П'ятниця, Середа, Неділя*), персонификована судбина (укр. *Доля, Недоля, Біда, злидні*), подмече (укр. *підміна, одмінок* и др.), ђаво, змај, страшила за децу (укр. *дід, баба, дика баба, гаман* и др.), људи са натприродним способностима (то су, пре свега, људи са две душе, вештице, видари, људи одређених професија – млинари, ковачи, музичари и др., тзв. живи вампири, вукодлаци, људи који умеју да управљају атмосферским појавама), мотив скривеног блага.

Посебно поглавље посвећено је полеској демонологији у оквиру источнословенских описа, која се одликује израженим архаичним стањем (аутор Л. Н. Виноградова). Као резултат издвајају се следећи митолошки ликови и појаве: природни духови (шуме, воде, поља), духови кућног простора, разне категорије покојника (некрштена деца, русалке, душе самоубица, живи мртваци), персонификација времена и стања (календарски празници, дани у недељи, доба дана, смрт, болест, судбина), ђаво, вихор, „страхови”, људи са натприродним способностима (вештица, чаробњак, видар, припадници одређених професија – неимари, пчелари, млинари и др., вукодлак), митологизовани змајеви, мотив скривеног блага.

У оквиру пољске демонологије (аутор С. М. Толстој) издвојени су: духови природе – шумски (пољ. *borowy, lasowy, rusalki, welgoludy, baba jaga* и др.), пољски (пољ. *południca, półnica, rżana mac, rusalka żytnia* и др.), водени (пољ. *topielec, utopek, wodne ludzie, bogunka, dziwozona* и др.), мочварни – који се углавном појављују у виду лутајућих светала (пољ. *błędne ognie, świetniki, nocznice* и др.), планински и подземни (пољ. *skarbniki, krasnoludki, smok ognisty* и др.), атмосферски (пољ. *latawiec, smok, słonecznicy* и др.), духови кућног простора (пољ. *domowe duszki, krasnoludki, hoduny, gad domowy* и др.), персонификоване болести (пољ. *wieszczycza, choroby*) и смрт, ђаво, демони-покојници (пољ. *upiór, strzyga, strzygoń*), полудемони (вештица, мора – пољ. *zmora, mora, mara, kikimora* и др., људи који могу да управљају кишним/градоносним облацима – пољ. *planetnicy*).

У поглављу о словачкој нижој митологији (аутор М. М. Валенцова) представљени су природни духови – шумски (словач. *vila, diva žena, divý muž, boginka, pjenčibroda, grgalica* и др.), водени (словач. *vodnár, vodný tata, vodný človek, vodný muž, hastrman, topjel'ec, vodní chlapi, vodná žena* и др.), планински и подземни (словач. *permoníci, lútky, Kovlad, Rúna*), пољски (о којима се због претежно планинског рељефа скоро ништа од веровања није сачувало), атмосферски (крилати змај шаркан, словач. *šarkan*); персонификовани временски периоди (словач. *poludnica, počnica, polnočnica, Ponedelniča, Štvrtnica, sv. Nediel'ka*); кућни духови (који се појављују, пре свега, у облику змије, жабе, ласице; демони који доносе богатство – словач. *zmok, šriatok, kosper, rarášek* и др.); демонизовани покојници (вампири, умрла некрштена деца, лутајућа светла); персонификоване болести (словач. *božec, hostec, mádra, be'ah* и др.) и смрт; ђаво; људи са натприродним способностима (људи са две душе, вештице, чаробњаци, мора, вукодлак, људи који имају способност да управљају кишним облацима и градом, људи који лече, скидају урок, гатају, предвиђају будућност).

Чешка и моравска демонологија (аутор М. М. Валенцова) описана је кроз следеће тачке: природни духови – шумски (чеш. *lesní panny, lesné žinky, diva žena, lesní muž* и др.), пољски (чеш. *obilná teta, obilný mužíček, pražnec, žitná baba, žitavec* и др.), водени (чеш. *vodník, hastrmanka*), атмосферски (чеш. *nebeští vojáci, raroch, drak* и др.), планински и подземни (чеш. *Rybecal, Librcoun, Krakonoš, Runa, permon*); кућни духови (умрли преци – чеш. *dědko, šetek*, духови који обезбеђују богатство – чеш. *škrátek, rarášek, plinik, zmok* и др., затим дух штале – чеш. *maštálník* и духови који се појављују у облику змије или жабе); персонификација времена (чеш. *polodnice, kosiřky, půlnočnice* и др.); демони судбине (чеш. *sudičky, sudice, vešnice*); демонологијација умрлих људи („нечисти” покојници, лутајуће душе у облику светала, некрштена умрла деца, „огњени човек” – чеш. *ohnivý muž*, утпољеници, самоубице, вампири); персонификација болести (чеш. *divý pláč dětsky, koltun, třesavka, nátky, krtice, žaba* и др.) и смрти; ђаво; људи са натприродним способностима (вештице, чаробњаци, мора, видари); „страхови” (чеш. *obludy, tamidlo, černý muž, červený pes* и др.).

У поглављу о лужичкосрпској нижој митологији (аутор А. В. Гура) говори се о: демонологији природног простора коју представљају духови шуме (луж. *dziwica, šierawy, graby, wurlawy*), поља (луж. *připoldnica, serpowy baba, serpowyca, směrka, brunčadło* и др.), воде (луж. *wódny muž, wódna žena, nyks, wódne jungfy, hudra* и др.), ваздуха/атмосферских појава (луж. *čeladnik kowalski, wichor, nocny hajnik, furman nocny, bładnik, fajerman* и др.), планина/подземља (луж. *palčiki, gibanje*); демонологији кућног простора (реч је о духовима који се појављују у облику кућне змије, жабе, ласице, ластавице, о митолошком бићу луж. *bože sedleško*, о кућним духовима

луж. *kubolt*, *njespěch*, о летећем огњеном змају, о опасним бићима попут луж. *zla žena* и *marawa*); персонификацији болести (луж. *mor*) и смрти; ђаволу; демонологизацији покојника (веровања о вампирима и сличним бићима су доста оскудна код Луличких Срба); људима натприродних способности (вештица, чаробњак, мора, вукодлак).

Словеначка демонологија (аутори М. В. Јасинска и М. М. Валенцова) представљена је кроз следеће тачке: дивови (словен. *velikán*, *ajd*, *oger*, *gejd*, *Sibila*, *Repoštev* и др.); патуљци (који се деле на две врсте: (1) словен. *palček*, *ninek*, *malič* и др., (2) словен. *škrat*, *kranjček*, *fantin* и др. – где се прва разликује од друге по томе што не чини штету људима); демонологија природног простора, коју представљају шумски женски (словен. *vila*, *žalik žena*, *divja žena*, *krivopetnica*) и мушки демони (словен. *divji mož*, *lesnik*, *volčji pastir*), водени демони (словен. *podvodni muž*, *vodeni človek*, *morska deklica*, *vodna vila*, *perica*, *počna gospa* и др.), атмосферски демони (ту спадају разне врсте персонификованог ветра, вихора или бића која их изазивају, затим змајеви, демон који штити атаре свог села и доприноси плодности поља (словен. *obilnjak*), ваздушни демон (словен. *škopnjak*), људи демонских способности који штите свој крај од градоносних облака и др.), пољски духови (о којима се код Словенаца зна врло мало), планински/подземни демони (словен. *birkmandeljč*, *škrubel*, *crna kraljica*, *gorni mož* и др.); демонологија кућног простора (словен. *ded*, *gospodarček*, *hišni duh* и др., духови у облику змије); персонификација времена (духови доба дана – словен. *počnica*, *mračnjak*, *preglavica*, дани у недељи – словен. *Petka*, *sv. Nedelja*, *sv. Sobota*, *Torka*, календарски демони – словен. *Pehtrna*, *Lucija*, *kvarnica*); демони судбине (словен. *rojnice*, *sojenice*); демонологизација умрлих људи (словен. *povratnik* који се враћа са оног света, грешне душе, лутајућа светла, душе некрштене умрле деце, приказе, вампири, вукодлаци); ђаво; подмече (словен. *podmenek*, *premenek*); персонификација болести (куга, „мрак” – словен. *mrak*, *mračnina*), глади и смрти; људи натприродних способности (видари, вештица, вештац, људи који имају способност управљања атмосферским појавама, чаробњаци, мора, духовин – словен. *duhovin*); „страхови” (словен. *bauc*, *teleba*, *tantava*, *čarovnica* и др.); митолошке животиње/химере (бића која су полуљуди-полуживотиње – словен. *kozmo*, *polkonj*, *pasjeglavec*, као и митолошке животиње – словен. *malavr*, *močerad*, *smorog*, *zlatorog*).

Хрватску нижу митологију (аутор А. А. Плотњикова) чине природни духови (пре свега, виле, које понекад замене људско дете својим – хрв. *podmeće*); змајеви (хрв. *aždaja*, *ala*, *šarkanj*, *zmaј*); демонизовани покојници (лутајуће душе – хрв. *ognjeni*, *divlji ogenj*, *lučkonoša* и др., душе умрле некрштене деце – хрв. *nevidimići*, вампири, вукодлаци и сл.); демони судбине (хрв. *suđenice*, *rojenice*); људи натприродних способности (вештица, мора, крсник); демони који наводе човека на погрешан пут (чудовишта као што

су хрв. *orko*, демон хрв. *smetinjak*, персонификовани мрак – хрв. *mračina*, *mračnjak*, *naturaščina* и др.); демони који доносе богатство, патуљци и душе некрштене деце (хрв. *macić*, *tintilin*, *škrat*, *nevidinčić* и др.); кућни духови (кућна змија, ласица); персонификоване болести (куга, колера); ђаво.

Српска нижа митологија (аутор А. А. Плотњикова) представљена је следећим тачкама: демонологија природног простора (где доминирају женска бића – *самовиле*, *андре*, *милосииве*, затим *змајеви*, *(х)але*, *аждаје*, *ламје*, *здухаћи*, *вешћарењаци*, *градобраниићели*, *шаркаћи*, водени зооморфни демони – бик, коњ, ован, змај, подземни духови – *беркман*, *земаљски дух*, *сребрни цар*, *рударски чувар* и др.), демонологија кућног и сеоског простора (*кућна змија*, *шаласом*, *сенћа* и сл.), демони судбине (*суђенице*, *суђаје*, *усуд*, *ури-снице*, *уродушиће* и сл.), демонологизација покојника (умрла некрштена деца – *навјак*, *навка*, затим *дрекавац*, *кукумавка* и сл.), вампири/живи мртваци, демони болести (*чума/куга*, *бабице*, *ноћнице*), „страхови” (*Баба Рога*, *баук*, *ушћара*, *авеш*, *осења* и др.), ђаво, људи натприродних способности (*вешћица*, *мора*), персонификација времена и календарски демони (*караконцуле*, *шодорци*).

У поглављу о бугарској демонологији (аутор О. В. Трефилова) пажња је посвећена следећим темама: духови кућног и природног простора (где се пре свега одражава представа о демонима места, тј. „заштитницима” одређеног простора – буг. *stopан*, *наместник*, *джин*, *дјад* и др., међу којима је посебно издвојена змија – буг. *смок*, *stopанка*; такође се издвајају духови који чувају уклето благо – буг. *таласъм*, *сайбия*, *саим*, *бумбарек* и др., духови грађевина – буг. *сенка*, *сенчице*, водени духови – буг. *тартор*, *воден бик*, *топик*; духови-заштитници шума нису присутни у бугарској демонологији, међутим, у шумама живе буг. *самодива*, *самовила*, *јода*, *ветрогонка*, *диви хора* и сл.; персонификовано кретање ваздуха одражава се кроз представе о бићима – буг. *ала*, *ламя*, *јода*, *вихрушка*, *аждраха* и др.), демони судбине (буг. *урисници*, *одурисници*, *наречници*, *суденици*), персонификација болести (буг. *медени*, *майки*, *чума*, *баба Шарка*, *бабице*, *мора*, *уроци* и др.), страшила за децу (буг. *бубарок*, *ламя*, *каракондџул*, *Баба-Јага* и сл.), демонологизација покојника (буг. *вампир*, *тенец*, *плътеник*, *таласъм*, *вѣрколак* и др., душе умрле некрштене деце – буг. *нави*, *еврейче*, *адамче* и сл.), ђаво, људи са натприродним способностима (змај који штити сеоске атаре, вештица, помоћник вештице), персонификација времена и календарски демони (буг. *каракондџули*, *тудурчета*, *Света Петка*, *Света Неделя*, *баба Черна*, *баба Тудурица* и др.).

Македонска демонологија (аутор А. И. Чиварзина) представљена је демонима природног простора (мак. *самовили*, *самовиљаци* – везују се за природу уопште; водени духови – мак. *муравини*, *сирене*; ваздушни – мак. *вишћушки*, *вихор*, *шаласон* и др., змајеви-покровитељи, ламје), демонима

кућног и сеоског простора (змија као предак-покровитељ, као и јелен, овца, бик, затим мак. *дедо*, *намесџник*, *сајбија*, *домакин*, *џаласон* и сл.), демони-ма који се везују за одређено доба године (караконцуле – мак. *конџоли*, *караконџери* и сл.), демонима судбине (мак. *наречници*, *уречнице*, *шенџи* и сл., као и представа о срећи – мак. *касметџ*), демонизовани покојници (вампири и нави), персонификоване болести (мак. *мора*, *чума*, *џреска*, *бабиџи* и др.) и смрт, ђаво, људи натприродних способности (вештице – мак. *вешџерка*; „поновљено” дете, односно дете које су у најранијем добу одбили од сисе, а затим га због одређених околности вратили – мак. *џовраџниче*; деца рођена од вампира, самовиле, змаја, у суботу и др.).

Последње поглавље посвећено је грчкој митологији у балканској перспективи (аутор К. А. Климова). Ту се издвајају: демони природног простора (нереиде, грч. *Νεραίδες*), демони-чувари кућног и природног простора (стихио, грч. *στοιχείο* – могу чувати шуме, планине, дрвеће, потоке; затим кућу и тада се појављују у облику змије; могу бити чувари грађевине, односно грађевинске жртве; чувари села и насељених места; чувари скривеног блага), мојре, грч. *Μοίρες* – демони судбине, персонификовани временски демони (каликанцаре, грч. *καλικάντζαρος*), демонизовани покојници (врколак, грч. *βρυκόλακας*), персонификоване болести (чума, колера, оспа, туберкулоза) и смрт, ђаво, људи са натприродним способностима (вештице, људи „са лаком сенком”, људи рођени у суботу, урок).

На крају монографије дат је закључак, где аутори синтетички сагледавају материјал представљен у претходним поглављима. Анализа је организована према истим тематским и класификационим целинама које су примењене у опису појединачних словенских традиција, али се овде демонолошка грађа различитих народа посматра у ширем словенском контексту. Поређењем се издвајају заједничке црте словенске ниже митологије, али и регионалне и националне особености, условљене локалним развојем и, пре свега, културним контактима.

Након читања ове монографије читалац стиче јасну и целовиту представу о систему словенске ниже митологије, о заједничким основама словенских демонолошких представа, али и о специфичностима појединих традиција. Монографија показује да словенске демонолошке традиције, упркос бројним регионалним разликама, почивају на заједничком словенском језгру митолошких представа и ликова, док су архаични, претхришћански елементи у различитим срединама очувани у неједнаком степену и у различитим облицима. Захваљујући томе могуће је пратити постепене промене митолошких представа од ареала до ареала, као и сложене процесе културних утицаја, преузимања и трансформације појединих демонолошких елемената. У свему томе лежи једна од највећих вредности књиге: она омогућава да се сложен и разуђен материјал сагледа као уређен и међусобно

повезан систем. Истовремено, монографија може послужити и као полазиште за даља, продубљена истраживања, чему нарочито доприноси обимна и пажљиво одабрана библиографија.

Велика вредност монографије огледа се и у томе што словенску нижу митологију поставља у шири индоевропски контекст, омогућавајући њено даље поређење са балтичким, романским, германским и другим индоевропским митолошким традицијама. На тај начин монографија не само да пружа целовит и систематизован преглед словенске демонологије већ отвара и нове могућности за компаративна истраживања традиционалне народне културе.

Научни профил аутора, њихово дугогодишње теренско и архивско истраживање, као и ослањање на богату етнографску и фолклорну грађу, обезбеђују монографији висок научни ауторитет. Захваљујући ширини обухвата, систематичности и научној утемељености, ова монографија представља значајан допринос савременој славистици и драгоцен извор за митологије, фолклористе, етнологе, историчаре, етнолингвисте. Истовремено, књига *Низшая мифология славян. Этнолингвистические очерки* биће занимљива и корисна и ширем кругу читалаца – свима које интересује народна култура Словена.

*Дарја Војводић**

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Катедра за славистику
darja.vojvodic@ff.uns.ac.rs

*Маја Крстић***

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Катедра за славистику
maja.krstic@ff.uns.ac.rs

* <https://orcid.org/0000-0001-5321-5230>

** <https://orcid.org/0000-0003-2801-890X>